

NALAZI SE TORA KOD JELSE KAO PRILOG NJEGOVOJ KRONOLOGIJI

Marin ZANINOVIĆ

41001 ZAGREB, YU, Zavod za arheologiju, Filozofski fakultet, P. o. Box 421

Izvorni znanstveni članak — Antička arheologija

Tor je kula sagrađena iz velikih »kiklopskih« kamenih blokova, na strmom brijegu jugoistočno od mjesta Jelse na otoku Hvaru. Zidovi su joj dugi 7,20 m na sjevernoj i južnoj strani, a 6,20 m na istočnoj i zapadnoj strani. Visoka je 6,30 m na južnoj strani, a 8 m na sjevernoj strani. Podignuta je na vrhu značajne prethistorijske građine. Sonda na vrhu građinskoga brijega dala je metalne predmete u rasponu od željeznoga doba do antike, zatim keramičke ulomke prostoručne domaće keramike i ulomke helenističkih vaza. Nađena su dva brončana novca grčke naseobine Pharos na otoku Hvaru i jedan brončani novac naseobine Isse — otoka Visa. Novci i keramički materijal datiraju se od četvrtoga do trećega stoljeća pr. n. e. Sondu treba povezati uz graditelje i vrijeme gradnje kule, a to je najvjerojatnije vrijeme uspona ilirske države tj. u drugu polovinu trećega st. pr. n. e. To nam ukazuje položaj, slojevi i sastav sonde i materijal koji se objavljuje u izboru.

Kula Tor, građevina četverokutnog tlorisa, sagrađena iz velikih »kiklopskih« kamenih blokova, nalazi se na brdu jugoistočno od Jelse na otoku Hvaru. Svojom položajem, veličinom i zagonetnošću svoga postanka, funkcije i porijekla, jedan je od najzanimljivijih spomenika na otoku Hvaru, pa i šire. U nekoliko navrata pisao sam o ovome spomeniku,¹ vraćam mu se ponovno, jer sam u mogućnosti objaviti neke nalaze što ih je iskopao Vladimir Mirosavljević uz suradnju potpisana ljeti 1967. i 1968. Njegova prerana smrt 1975. onemogućila mu je da posao istraživanja i publiciranja dovrši, stoga potpisani smatra časnom dužnošću to učiniti njemu na spomen, jer su upravo njegova istraživanja objasnila neke stvari oko ove građevine i omogućila nove i ispravnije prilaze njenom rasvjetljavanju.

Tako je, kao prvo, utvrđeno da je brijeg na kojem se nalazi Tor (lokalno ime od romanskoga torre, kula, lat. turris, toranj, kula) veliki građinski lokalitet. Njegov položaj i oblik čine ga dominantnom točkom širokoga područja. Građina se uzdizala

iznad plodnoga polja u središnjem dijelu otoka, točnije iznad njegova jelšanskoga dijela (Sl. 1). Brijeg je visok oko 230 m i njegove sjeverne padine spuštaju se prema pitomim tvalama Jelse i istočnih manjih uvala Mine i Grebišća. Izvori vode u području Jelse, plodna polja, mogućnost ispaše velikih stada ovaca i koza po otočkom vrhu, na koji se brijeg svojom južnom stranom nadovezuje, davali su mogućnost življenja većem broju ljudi. Osim toga tu je bilo i more i ribarenje, kao dopunski način egzistencije. Prilaz gradini tj. brijegu moguć je jedino sa sjeverne strane, jer je sa juga neprijelazni središnji otočki lanac, a sa istoka i zapada duboke, krške gudure okomitih stijena. Mnogo dulji, zaobilazni prilaz, gorskom stazom za tovarne životanje, moguć je odvojkom od staroga puta, što vodi prema istočnom dijelu otoka, odnosno prema ruševini srednjovjekovne utvrde »Staroga grada« s mogućim elementima kasnoantičkog refugija.² Staza koja se uspinje sjevernom stranom gradinskoga brijega, koristi niz malih prirodnih i umjetnih terasa, od kojih su brojne služile kao temelj prethistorijskim nastambama. To je jasno vidljivo po konstrukciji zidova ovih terasa iz velikih kamenih blokova, te po ulomcima prostoručne i antičke keramike, koja se nalazi po padinama brijega i još više u njegovu podnožju, gdje su je atmosferičije nanijele. Tehnika gradnje ovih zidova jednaka je naime gradinskim zidovima koji se nalaze sjeverno od samoga Tora. Prilaz danas otežava gusto grmlje otočke makije, česmине, zelenike, gluhača, vrijesa, koje ako se ne čisti sve pokrije kroz par godina. Velika vatra, koja je spalila šume oko Jelse 1979, uništila je i zelenilo na brijegu, ali izgorjele grane ne čine prilaz nimalo lakšim, dapače težim. Srećom zelenilo vječite makije opet pokriva obronke, u međuvremenu golet od vatre omogućila nam je da bolje sagledamo terasastu strukturu brijega i brojne male zaravni koje su mogle pružiti mjesto desecima suhozidnih nastambi.

Vrh brijega pokriven je rasutim kamenim nasipom, koji se pruža od istoka prema zapadu, spajajući rubove okomitih stijena nad gudurama, u dužini od oko 40 m. Nasip je, na prvi pogled, djelo ljudskih ruku i podzidan je grubim urušenim zidovima na sjevernoj strani tj. na pravcu lakšega prilaza samoj kuli. Kula se nalazi južno od nasipa na dijelu brijega, koji je u svrhu njene gradnje bio prirodno pogodan, ali i umjetno zaravnat, većim dijelom vađenjem kamenih blokova za gradnju kule na licu mjesta. To je vidljivo po udubljenjima pravilnog oblika širokih klinova od drva ili kovine, kojima su kameni blokovi cijepani, a koji se vide na više blokova na samoj kuli, te na nekim stijenama uokolo kule, gdje su kamenovi ubrani. Ta je tehnologija poznata već u starom Egiptu, a koristila se i u našim kameolomima sve dok je nisu zamijenili suvremeni strojni načini rada.³

Kula je sagrađena južno od kamenoga nasipa, tik uz njegov rub. Ovaj veliki nasip bio je naime presječen po cijeloj svojoj južnoj strani prilikom gradnje kule i tada je, sudeći po svome obliku i rasporedu, dobio izgled koji je zadržao do danas. Da bi naime temelje kule postavili na čvrstom prirodnom terenu, graditelji su morali presjeći ranije postojeći nasip. Da bi spriječili njegovo osipanje, podzidali su ga zidom koji je nasipu s njegove južne strane dao izgled povišenog bedema. Kula se smjestila po sredini ovoga nasipa i ondje, gdje je ovaj suhozidni bedem bio najbliži sjevernom zidu kule, poslužio je i kao potporanj tome zidu. Temelji kule na sjevernoj strani su dublji od južne, jer se brijeg ovdje spušta prema sjeveru. Da bi spriječili moguće klizno pomicanje temelja kule na ovome mjestu, a time i rastvaranje njenih zidova, graditelji su ispunili zidom u širini od pola metra između zida kule i zida nasipa (Sl. 2). Međuprostor su također ispunili velikim kamenim blokovima. Neki od tih blokova su klesani kao i blokovi same kule, pa je moguće da su bili namijenjeni i samoj kuli, ali su zatim upotrebljeni u svrhu ovoga potpornja. Njihova boja ima isti sivi ton, kao i blokovi zida kule, na ovoj sjenovitoj sjevernoj strani, pa su po tome sudeći postavljeni tu nekako istovremeno sa blokovima zida kule.

Zid kojim je podzidan nasip na južnoj strani izrađen je od prilično velikih, dosta grubo pritesanih kamenova. Tehnika i način gradnje zida u cjelini su prostiji od zidova kule, koji impresioniraju svojom monumentalnošću i nekom iskonskom ljepotom golemih kamenih blokova, složenih u jedinstvenu građevinu (Sl. 3). Kula ima gotovo pravilan kvadratan oblik i floris. Sjeverna i južna strana su duge 7,20 m, a istočna i zapadna su metar kraće i imaju 6,20 m. Južna strana je visoka 6,30 m, a sjeverna je viša za oko dva metra, jer se brijez ovdje spušta, pa su i temelji dublji. Naša sonda da im dođemo do temelja, nije uspjela zbog veličine i uklinjenosti blokova koji na ovome mjestu pokrivaju temelje. Blokovi su na svim stranama složeni u pravilne redove, koji se smanjuju kako zid raste. Veliki blokovi dužine i do dva metra za metar su u donjim dijelovima. Na svim stranama ima vidljivih jedanaest redova kamenova (Sl. 4). Na sjevernoj strani mogu se vidjeti dva reda više, a to nije kraj. Pastiri i posjetioči su se zabavljali bacanjem kamenova s gornjih redova tako da su ih tokom desetljeća pobacali četiri reda, s kojima se moglo rukovati. Niži veliki blokovi nisu se mogli pomicati i tako su ostali na mjestu. Blokovi koji su pali, ostali su ležati na tim mjestima i inicijativom profesora Miroslavljevića bili su podignuti i vraćeni na mjesto. Rad je izvršila ekipa Jelšana pod vodstvom našega suradnika od početka istraživanja 1960. Jurka Huljića i zidarskoga majstora Marinka Radića iz Imotske krajine. Ovaj složeni i teški posao uspješno je izvršen u listopada 1974, a bio je moguć financijskim sredstvima, što su ih u tu svrhu odredili Centar za zaštitu kulturne baštine u Hvaru, posebno njegov tadašnji ravnatelj dr. Niko Duboković—Nadalini, te Republički fond za kulturu SR Hrvatske tj. njegova Komisija za zaštitu spomenika. Kula je naročito bila stradala u ratu, jer su je talijanski okupatori bili bombardirali 1942, kada su partizani za prvi svibnja te godine bili na njoj izvjesili crvenu zastavu. Ovo je drugi popravak kule, raniji je izvršio mjesni povjerenik don Frane Bulića za starine, don Vice Gamulin župnik Jelse 1912. On je bio željeznim spojnica povezo blokove na vrhu, ali kako je željezo korodiralo s vremenom rušitelji su mogli bacati blokove. Sada smo ponovno metnuli željezne spojnice ali od nerđajućeg željeza, pa će valjda i spomenik biti pošteđen daljega uništavanja po nezvanim vandalima, koji su i u kratkom vremenu od podizanja zida od stavljanja spojnica uspjeli ponovno baciti jedan kameni blok na istočnoj strani kule.

Ovako značajan spomenik, svojom veličinom i oblikom uvijek je privlačio pažnju i posjetioce. Vrijedi spomenuti da je Tor jedan od arheoloških spomenika, što ga bilježi već naš humanizam. Hvarski dominikanac o. Vicko Pribojević,⁴ prvi idejni začetnik sveslavenstva u svom čuvenom govoru »O porijeklu i zgodama Slavena«, što ga je 1525. održao pred hvarskim plemićima i svojim sugrađanima, pored isticanja postojanja brojnih antičkih ostataka u otočkoj ravnici, bilježi i ovu neobičnu građevinu: »Još i danas postoji među brdima gotovo neoštećeni grad (radi se o spomenutom Starome gradu), dižući se nad mjestom koje zaprema istočnu polovinu polja. Na domet strijele od njega nalazi se kula od četverouglatih kamenova neobične veličine s jednim jedinim uskim ulazom, na kojoj se zbog starine ne vidi nikakav trag žbuke«. Nema sumnje da je Pribojević poznao kulu iz autopsije i da je i na njega ostavila snažan dojam. Ovim zapisom Pribojević se uz Marulića svrstava u prve naše arheološke pisce.

U svom vrijednom djelu »Studi storici sull'isola di Lesina«, Zadar 1874, Jakov Boglić daje osnovne podatke o Toru i povezuje ga sa zidovima Pharosa Staroga Grada, pripisujući im kirklopsko-pelazgički karakter. Slične značajke pripisuje ovoj građevini i Richard Francis Burton, jedan od najvećih putnika i istraživača 19. stoljeća. Dok je služio u Trstu kao engleski konzul, posjetio je 1873. i otok Hvar i o tom svom posjetu ostavio zanimljivu raspravu.⁵ Popeo se na Tor, opisao ga i impresioniran spomenikom objavio je raspravu o njemu u tada vodećem engleskom struč-

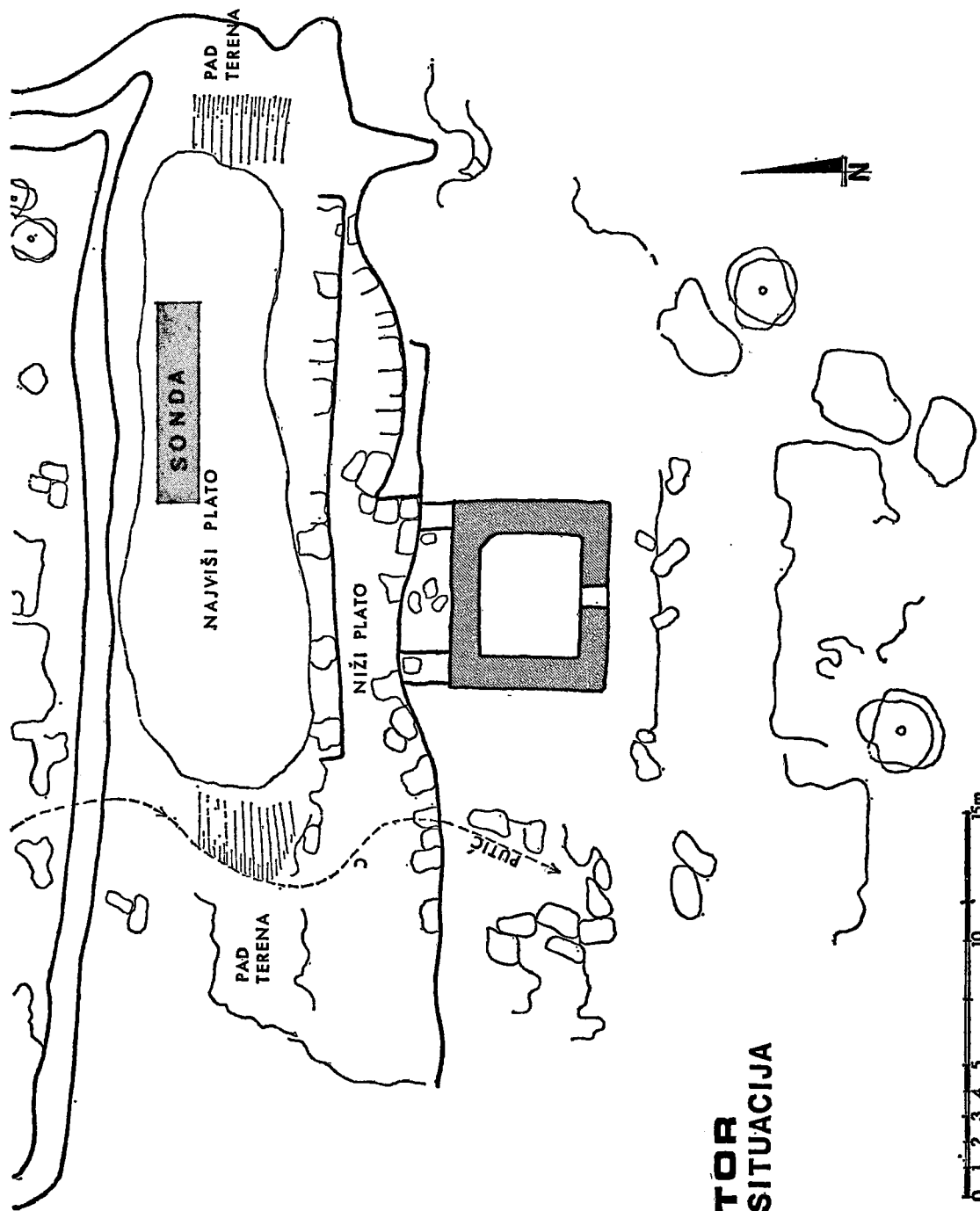
nom časopisu »Journal of Anthropological Institute«, vol, V, London 1876. U raspravi se nalaze crteži zidova Tora u točnim razmjerima, koje je Burtonu dao izraditi kapetan Niko Duboković, tadašnji načelnik Jelse.

Na Tor se usput osvrnuo i don Frane Bulić, kada je pisao o zidinama u zapadnom dijelu antičke Salone tzv. »hortus Metrodori«, pa je uspoređivao gradnju ovih zidova sa sličnim konstrukcijama u području antičke Dalmacije.⁶ Bulić se nije izjašnjavao o kronologiji i gradnji Tora. Zaslugom njegova pisanja došlo je i do prvoga, spomenutoga, popravka kule 1912.

Grga Novak u svojoj povijesti Hvara spominje Tor samo jednom rečenicom u poglavlju o grčkoj koloniji Pharos: »U IV stoljeće treba metnuti i kulu »Tor«, koja se diže na jednom brežuljku na jugu nad Jelsom«. Ne izjašnjavajući se o graditeljima daje samo hipotetsko kronološko opredeljenje građevine u usporedbi sa zidinama Pharosa.⁷

Prve sonde načinio je Mirosavljević oko temelja kule počevši sa 1960. godinom. U ekipi je bio i potpisani, te Božidar Čečuk, koji je sudjelovao u radovima i slijedeća dva ljeta. Radovi su vršeni povremeno ovisno o sredstvima u pravilu u mjesecu kolovozu i trajali su po četiri do pet dana. Iскопane su sonde duž čitavih temelja kule u širini jednoga metra od zidova. Sonda na južnoj strani s dubinom od 60 cm dovela je odmah do kamenitih temelja i u njoj nije bilo nikakvih nalaza. Treba pretpostaviti da se tijekom vremena zasigurno netko sjetio kopati do ovdje plitke stijene temelja, tako da ovaj prostor nije bio intaktan, ali da je bilo neke keramičke ili sličnog bilo bi se našlo. Jednaka je situacija bila na istočnoj i zapadnoj strani. S tim što je istočna strana nepravilnija i brže se spušta prema sjeveru i temelje su pratili veliki nepravilni kameni blokovi. Zapadna strana je plića, ali kada se približi na metar od sjevernoga zida kule i ona se spušta i temelj skrivaju nepravilni kameni blokovi. Sjevernu stranu kule nije moguće ispitati bez uklanjanja golemih kamenih blokova koji su uključeni između zida kule i zida gradinskoga nasipa. Koliko smo mogli ići duboko zbog velikih blokova kamenja u uglovima na spoju sjevernoga zida kule i zida nasipa, može se vidjeti da temelji kule idu ovdje preko metra dublje od južnoga zida i da im to nije kraj. Trebala bi posebna tehnička oprema (dizalice), da se to ispita. Svakako ovdje teren dosta strmo pada prema sjeveru i funkciju zaštite od klizanja sjevernoga zida kule uspješno tisućljećima vrši veliki nasip i njegov zid, te prikliesani blokovi umetnuti između sjevernoga zida kule i zida nasipa.

Sonda koja je dala nalaze, što ih ovdje objavljujemo, istražena je u ljetu 1967. i 1968. Otvorena je na vrhu gradinskog kamenog nasipa sjeverno od kule i to na udaljenosti od 11,40 m od sjeveroistočnoga ruba kule tj. na istočnoj polovini. Gomila je otkopana u dužini od 7,5 m u širini od 1,5 m, a išlo se na pojedinim mjestima do 2 m dubine. Raspored slojeva je slijedeći od vrha do pola metra dubine nаноšeno kamenje veće i manje. Po sredini sonde u dužini od oko 3 metra, a na dubini od oko 50 — 80 cm nalazi se kulturni sloj sa nalazima. Ispod njega nalazi se sterilni sloj s većim i manjim kamenjem. Kulturni sloj izdvajao se sitnijim kamenjem i sivo-smeđim pepeljastim humusom, a po sredini ovoga dijela izrazito vatrište s komadima kosti, prostoručne i helenističke keramičke, par kremenova, brojnim luparima, morskim puževima, kamenicama i tu i tamo metalnim nalazima. Posebno je radi kronologije važan nalaz, također uokolo samoga vatrišta, novčića Farosa i Isse.

**TOR
SITUACIJA**

U jednoj svojevrsnoj koegzistenciji nalaze se dakle predmeti prehistorijske tradicije i upotrebe, pored onih antičkih. Nađeno je više desetaka ulomaka prostoručne keramike i nešto više ulomaka antičke, pretežno helenističke keramike. Naročito su brojni komadi kostiju goveda, ovaca i koza, a utvrđena je i jelenja kost.

Metalne nalaze s kremenim priborom donosim na tabli 1, a keramičke ulomke u izboru karakterističnih komada i profila na preostalim pet tabli.

Tabla 1.

1. Kremení nožić s dvije sječiće strane. Dug 7 cm, širok 1,5 cm. Sivo smeđe boje.
2. Kremenisko strugalo sivkaste boje s crvenkastim i bijelim nijansama. Dug 4,2 cm, širok 3,5 cm.
3. Kost ovce ili koze, zašiljena poput šila s izglaćanim rubovima. Duga 5,5 cm, u vrhu široka 1,5 cm.
4. Brončani čavao, dvostruko savinut. Izvorno dug oko 7,5 cm. Širina glavice 1,3 cm.
5. Lučni dio manje brončane fibule, tzv. certosoidnog tipa, glatkoga i okrugloga profila luka s očuvanim dijelićem pločice zapona. Dužina 3 cm.
6. Brončana karičica, spiralno savinuta na jednome kraju, na suprotnome kraju stanjenje žice. Promjer 2 cm.
7. Brončano dugme kalotastoga oblika s rupicom s unutrašnje strane. Promjer 1,5 cm.
8. Brončana deblja žica svinuta u kolut. Prsten? Promjer 2,5 cm.
9. Brončani tutulus, s malom kuglicom na vrhu. S unutrašnje strane žica za prišivanje. Promjer 2 cm. Visina 1,3 cm.
10. Brončana narukvica iz okrugle deblje žice, sa jednim navojem do polovine. Promjer 4,5 cm. U crtežu narukvice ucrtan mali željezni prsten sa kuglicom. Promjer 1,2 cm.
11. Dio masivnog brončanog luka fibule, okrugla presjeka. Dužina 4 cm.
12. Brončana zaporna igla fibule. Dužina 3,5 cm.
13. Brončana igla — ukosnica s dvije glavice, gornjom većom, donjom manjom. Slomljena. Duga 4,3 cm.
14. Odlomljeni dio brončane dvojne igle (omega ukosnice). Duga 3,5 cm.
15. Brončana igla za zapor na fibuli, s navojnicom na kraju. Duga 8 cm.
16. Dio dvojne igle (omega ukosnice). Duga 8,3 cm.
17. Dio brončane lučne fibule s prebačenom nožicom, spojenom ispod profiliranog lima. Luk fibule iz tankoga lima udubljen poput lađice. Duga 6,2 cm. Latenoidni tip.

Metalni predmeti ovdje prikazani idu u raspon od starijeg željeznog doba naše obale i bliže unutrašnjosti, pa do mlađeg željeznog doba. Poznato je da neki od ovih oblika traju i u punoj antici kao tip fibule pod 17. U starije željezno doba idu brončano dugme br. 7 i tutul pod br. 9. Postoje brojne analogije ovim predmetima od Glasinca do otoka Mljeta (Babino polje). I. Marović je objavio pored nalaza iz Babinog polja i druge iz Vojnića, i otočića Malog Vindika kod Murtera (VAHD,

LXIII — LXIV. 1961—62. 7 — 21). Tradicijama starijeg željeza možemo pripisati i iglu sa glavicama (naš broj 13). Usporedi igle što ih je objavio B. Čović iz grobnice željeznoga doba iz Crvenice kod Duvna (VAHD, LXIII — LXIV, 1961 — 62, 26, 36, 45). Bliske analogije i kulturno-povijesnu srodnost ovom materijalu pruža naročito materijal iz 4 grobnice u Vičoj Luci na otoku Braču. To posebno važi za dvojne igle i fibule kojih je tamo nađen priličan broj (I. Marović, VAHD, LXX — LXXI. 1968 — 1969, 43 — 44 uz odgovarajuće slike). Fibula pod 17 ide u mlađe željezno doba i pripada tipu, koji je bio veoma popularan i upotrebljavao se do u I stoljeće n. e., što zaključujemo po sličnom tipu fibule prikazane na ramenu zarobljenoga Delmate na relješu gardunskoga tropeja (uspoređ. I. Marović, Prahistorijski nalazi na području Solina, VAHD, LXII, 1960, 22; Isti, Salone dans la préhistoire, Disputatio- nes salonitanae 1970, Split 1975, 18 — 19). Za raznolikost oblika ovoga tipa fibule vidi: Z. Marić, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, GZM, XVIII, 1963, 63 — 80. Inače ovi metalni predmeti uglavnom pripadaju takozvanom srednjedalmatinskom i južnodalmatinskom području željeznoga doba, prema klasifikaciji spomenutih autora Marovića i Čovića i posebno Šime Batovića u raspravi: Pregled željeznoga doba na istočnoj jadranskoj obali. VAHD, LXVIII, 63 — 72. Kronološki raspon naših prikazanih nalaza išao bi dakle od 8 — 3. st. pr. n. e.

Tabla 2.

1. Polovina kremenog oblutka bijele boje. Izvorna obla površina hrapava, presjek gladak. Veličina 4,5 x 6,5 cm u presjeku.

2. Ulomak kružnog pršljena za tkalački stan ili mrežu. Dobro pečena ilovača crvenkaste boje. Promjer na mjestu loma 5 cm. Debljina 1 cm.

3. Ulomak vrata posude izrađene prostoručno, grube fature sa zrcima kalcita u strukturi stijenke. Vanjska strana crnkaste boje, unutrašnja smeđe. Veličina 4 x 7 cm. Debljina stijenke 8 mm.

4. Ulomak donjega dijela dna posude, s vidljivim profilom ruba dolje prema vani. Smeđe boje izrada na kolu grublje fature sa zrcima kalcita. Veličina 8 x 6 cm. Debljina stijenke 1 cm.

5. Rubni ulomak debeloga pladnja iz grube ilovače s pravokutnim profilom. Crvenkasto smeđe boje. Veličina 5 x 5,5 (visina) cm. Antički komad.

Tabla 3.

1. Dno posudice, šolje — skyphosa?, svijetlo smeđe boje, fine fature. Uz rub dna trag obojene tanke trake crne boje. Visina 4,3 cm, promjer dna 5 cm, debljina stijenke 5 mm.

2. Profilirano dno antičke posudice, svijetlo smeđe boje. Visina 3 cm, promjer dna 4,5 cm.

3. Dno antičke posudice (kao dno unguentarija br. 3 na tabli 6.) Visina 2,5 cm, promjer 3 cm.

4. Dno antičke posude (zdjele?) svijetlo smeđe boje, dobre fature. Visina 2,5 cm, promjer dna 7,5 cm.

5. Dno posude, antičke amforice. Visina 3 cm, promjer 3,5 cm.

6. Ulomak dna posude prostoručne izrade, grube crne fature sa zrcima kalcita, izvana smeđe boje, dosta glatke površine. Veličina 6 x 9,5 cm. Debljina stijenke 8 mm.

7. Ulomak profila vrha antičke posude svijetlo smeđe boje. Rub vrha blago povinut i spušta se prema dolje. Veličina 6,5 x 6 cm.

8. Ulomak veće antičke posude (zdjele?) od crvenkaste ilovače. Veličina 12 x 5 cm. Debljina stijenke 14 mm.

Tabla 4.

1. Ulomak gornjega dijela male antičke zdjelice, fine fakture svijetlo smeđe boje, s tragovima crne boje, firmisa, na vanjskoj i unutrašnjoj strani. Veličina 2,8 x 2 cm. Debljina stijenke 3 mm.

2. Ulomak gornjeg dijela antičke posudice, šoljice — skyphosa?, svijetlo smeđe boje fine fakture, s obojenošću crnim firnisom s vanjske i unutrašnje strane. Veličina 4,4 x 3,5 cm. Debljina stijenke 3 mm.

3. Dno antičke posudice, smeđe boje, fine fakture. Visina 2 cm, promjer dna 2,5 cm. Debljina stijenke 3 mm.

5. Ulomak antičke zdjelice s profilom, crvenkaste boje, fine fakture, Veličine 3 x 5 cm. Debljine stijenke 5 mm.

6. Ulomak profilirane antičke posude, sivo smeđe boje, premazane crnom bojom. Fine fakture. Veličine 6 x 3,5 cm. Debljina stijenke 4 mm.

7. Ulomak antičke posudice, smeđe boje s crnim firnisom na vanjskoj i unutrašnjoj površini. Fine fakture. Veličina 4,5 x 4 cm. Debljina stijenke 3 mm.

8. Dno antičke posude, smeđe boje, dobre fakture. Visina 4 cm, promjer dna 4,2 cm. Debljina stijenka 6 mm.

9. Dno antičke posude, šolje, čaše?, smeđe boje fine fakture. Visina 2,5 cm, promjer 4,3 cm. Debljina stijenke 4 mm.

Tabla 5.

1. Ulomak dijela otvora antičke posudice, smeđe boje, fine fakture, tankih stijenki. Premazana crnim firnisom s vanjske i unutrašnje strane. Veličine 7 x 2 cm. Mogući promjer otvora grla 6,5 cm. Debljina stijenki 3 mm.

2. Ulomak grla antičke posudice s početkom ručke. Smeđe boje, fine fakture. Veličine 4,5 x 3 cm. Debljina stijenke 2 mm.

3. Ulomak gornjeg ruba antičke zdjelice, smeđe boje ilovače, fine fakture sa premazom crnim firnisom s vanjske i unutrašnje strane. Veličina 5 x 3 cm. Debljina stijenke 4 mm.

4. Ulomak gornjeg dijela antičke zdjelice s profilom. Svijetlo smeđe boje s crvenkastim premazom s vanjske i unutrašnje strane. Veličina 5 x 4,2 cm. Debljina stijenke 4 mm.

5. Ulomak antičke posude, zdjelice?, smeđe boje, dobre fakture. Veličine 4 x 2,5 cm. Debljina stijenke 4 mm.

6. Ulomak gornjeg rubnog dijela grla antičke posudice. Ilovača smeđe boje, premazana crnim firnisom s vanjske i unutrašnje strane. Fina faktura. Veličine 4 x 2,5 cm. Debljina stijenke 3 mm.

7. Ulomak grla antičke posudice, šolje, ilovača smeđe boje, fine fakture. Veličina 4,5 x 4 cm. Debljina stijenke 3 mm.

8. Ulomak gornjeg dijela antičke posude, ilovače svijetlo smeđe boje, s tragovima crnoga premaza na obje strane posude. Veličina 4,5 x 4 cm. Debljina stijenke 4 mm.

Tabla 6.

1. Korodirani željezni predmet, četverokutnog presjeka, zašiljen na obje strane. Tamja za ručku, a deblja za alat, dljeto?. Dužina 12 cm. Debljina stranice dljeta 1,5 cm.

2. Odlomljeni komad šiljatoga, željeznoga predmeta (šilo, dljeto, čavao?). Četverokutnoga presjeka. Dužina 7,5 cm.

3. Antička posudica s odlomljenim grlicem, po tipu posude unguentarij. Svijetlo smeđe boje ilovače, dobre fature, bez ukrasa. Visina 12 cm, širina trbuha na ramenu posude 6,5 cm. Dno označeno profiliranim prostenom. Promjer dna 2 cm. Promjer u odlomljenom vrhu također 2 cm. Debljina stijenke u odlomljenome vrhu 5 mm.

4. Ručka posude iz svijetlo smeđe ilovače, s tragovima boje crnoga firnisa. Dobre fature. Po dužini rebrasto oblikovana s dva rebra. U gornjem dijelu, gdje se ručka držala posude, rebra prelaze u preplet u varijaciji »Heraklova čvora«. Dužina ručke 6,5 cm. Širina čvora 3 cm, širina užega dijela ručke 2 cm.

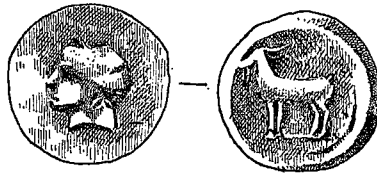
5. Ručka posude sivo smeđe boje, s tragom premaza koji je dobio tamno smeđi ton. Fine faktore. Dužina 6 cm, širina 1,2 cm.

6. Ulomak grla posudice svijetlo smeđe boje. Visina 4 cm, širina 2,5 cm. Fina faktura stijenke debele 4 mm.

Kako vidimo iz ovoga izbora keramičkih predmeta, koji odražavaju statistički odnos keramičkih ulomaka, s nešto većom prevagom antičkih komada, pokazuju nam se otprilike iste relacije koje smo vidjeli kod metalnih nalaza. Radi se o izrazitoj koegzistenciji domaće i uvozne keramike. Međutim ne smijemo isključiti ni udio domaće farske ili isejske proizvodnje. Crnofirnisana keramika tankih stijenki, najvjerojatnije čaša, skyphosa, posvuda raširena u Grčkoj te posebno u Apuliji i poznate veze naše obale s tim krajevima, a naročito južnom Italijom, stavljaju gros ovoga materijala u vrijeme od četvrtoga stoljeća pr. n. e. pa niže. Činjenica što je većina materijala služila za piće i dnevnu upotrebu i što je nađen u sloju s izrazitim »kuhinjskim ostacima« kostiju, školjki, lupara, morskih puževa objašnjava manje dimenzije posuda. Par većih ulomaka, pladanja (Tabla 2, br. 5), koji bi ukazivao na treće stoljeće, te ulomak zdjele (Tabla 3, br. 8), također potvrđuju tu »kuhinjsku« funkciju cjelokupnoga ovoga sloja nalaza. U toj su funkciji i komadi kremenca (Tabla 1, br. 1 i 2 i tabla 2. broj 1), koji su također potvrda koegzistencije upotrebnih oruđa i pribora. Izraziti primjer ove koegzistencije nalazi se u već spomenutim grobnicama u Vičoj Luci, koje su odraz analogne kulturno-povijesne situacije obaju susjednih ilirskih otoka i njihova stanovništva. Ovdje na Hvaru se radi o gradini u istočnoj polovini polja, po svemu sudeći izvan dometa farske naseobine. Još jedan lijepi primjer koegzistencije nalazimo u grobovima nađenim na Visu iznad uvale Stonca, što ih je objavio Ž. Rapanić, Helenistički grob s prilozima u Visu, VAHD, LXII, 1960, 37 — 44, table II — V. U gomili prethistorijskoga tipa nalaze se u susjedstvu grob s finom helenističkom keramikom i primitivni grob pokriven prostim pločama i s malo prostoručne grube keramike. Slična je situacija i u gomilama s grobovima prvoga stoljeća naše ere, što ih je otkrio I. Marović na vrelu Cetine (VAHD, LXI, 1959, 5 — 80).

Grob što ga je objavio Rapanić, daje nam kronološki oslonac za naš unguentarij (Tabla 6, broj 3). U njemu su pored ostaloga nađene posude istoga oblika kao ova naša, on ih naziva vretenasti lekythos. Ima ih pet komada od kojih su dva manja slična našem, a datiraju se u treće stoljeće pr. n. e., prema španjolskim primjercima. Dodajmo tome da su ovakve posude poput našega tipa unguentarija, uz ostale

predmete, veoma česti prilog u grobovima helenističke nekropole u Tomisu, današnjoj Constantzi u Rumunjskoj, a također su najčešći u grobovima od trećeg do prvog stoljeća pr. n. e. (Uspor. M. Bucovalá, Necropole elenistice la Tomis, Muzeul regional de erheologie Dobrogea — Constantza, 1967. S. Drougou — G. Touratsolou, Elenistikoi lakseutoi tafoi Verotias, Athenai 1980, 123, 192, t. 26, 53. Datacija 3 — 2. st. pr. n. e.). Prema tome došli smo do kronoloških raspona od četvrtoga do trećega stoljeća pr. n. e., a taj nam raspon potvrđuje i nalaz novca u istom sloju i na istom mjestu gdje i većina ovoga drugoga materijala, oko prostranoga ognjišta.

sl. 5

Novci:

1. Novac Farosa, bronca, veličine 21 x 22 mm. Na aversu: glava muškarca (Zeusa), okrenuta lijevo. Na reversu koza okrenuta lijevo. Literatura: J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, str. 41. tabla I, broj 10 — 14.

2. Novac Farosa, bronca, veličina 17 x 17 mm. Očišćen od korozivne patine. Avers: glava muškarca okrenuta lijevo oštećena korozijom. Revers: Dobro prepoznatljiv gornji dio kantharosa. Brunšmid, o. c., str. 48, no. 31, tabla II, broj 24.

3. Novac Isse, bronca, veličina 15 x 15 mm. Veoma korodiran. Prilikom nalaza na aversu je bila vidljiva glava Atene sa šljemom okrenuta desno, kako sam to notirao u mome dnevniku. Na reversu prepoznatljive noge srne. Tip — Brunšmid, o. c., str. 64, br. 18, tabla V, broj 75.

Novci nam daju kronološki okvir sloja s ognjištem od četvrtog stoljeća (farski tip: Brunšmid, str. 40) do trećeg stoljeća pr. n. e. (farski tip 2 i isejski tip: Brunšmid, str. 59).

Prema tome ljudska djelatnost ili zbivanje, koje je stvorilo ili uvjetovalo postojanje ovoga ognjišta i kulturnoga sloja na vrhu građinske gomile, odvijalo se negdje tijekom trećega stoljeća. Mišljenja sam da to zbivanje treba protumačiti upravo gradnjom kule Tor i to u drugoj polovini trećega stoljeća. O tome sam već govorio na temelju drugih elemenata, a kako mi ovi nalazi, po mome mišljenju, daju za pravo da to mišljenje još čvršće prihvatim, ponoviti ću ovdje u bitnim crtama svoje razlaganje o gradnji Tora.

Sredina trećeg stoljeća pr. n. e. označava vrijeme najvišega uspona ilirske ardijske države. To je vrijeme moćnoga vladara Pleurata (oko 260(?)) i njegova sina Agrona (umro 231/230.), koji proširuju svoju vlast nad srednjodalmatinskim otocima, a po nekim autorima i sve do rijeke Krke. Nakon rane Agronove smrti nasljeđuje ga malodobni sin Pinnes u čije ime vlada njegova maćeha Teuta. U njeno vrijeme dolazi do sukoba s Rimljanima 229. i javljaju se ličnosti Demetrija Farskoga i Agronova brata Skerdilaide. Zbivanja ovoga vremena odvijaju se dobrim dijelom

u vodama Hvara i Visa. Iliri podsjedaju Issu i Rimljani oslobađaju grad te opsade. U njihovu službu stavlja se Demetrije Farski, koji stječe važnu ulogu na ilirskom dvoru. Njegova uloga završava 219, kada su konzuli Lucije Emilije Paul i Marko Livije Salinator osvojili Faros, razorili mu zidove, a Demetrije je pobjegao u Makedoniju. Time je prestala njegova vlast nad područjem koje su mu Rimljani bili predali na upravu, a koje je praktički bilo njegova država (megale dynasteia, kako je naziva Polibije). To je prema mišljenju historičara bio u prvom redu otok Faros, vjerojatno otok Brač i pojas kopna između rijeka Cetine i Neretve. Tim područjem Demetrije praktički vlada od 230—219.⁸

Mišljenja sam da je vrijeme ovoga uspona ilirske države i vrijeme gradnje kule Tor. Štoviše bio bih sklon pripisati njenu gradnju upravo razdoblju kada Demetrije vlada otokom i susjednim područjem. Bio je naime dovoljno dug vremenski razmak njegove vladavine, da se ovakva građevina podigne. U istu konstelaciju stavio bih i gradnju bedema na gradini Purkin Kuk, što sam ih od 1978. počeo otkrivati u svojim istraživanjima kod Dola na otoku Hvaru. Sloj ognjišta koji smo ovdje opisali dovodi nas u treće stoljeće. Njegov opseg i debljina govore za određeno vremensko trajanje i zatim ga prekriva nasip kamenja. Mislim da je najlogičnije zaključiti da su ovo ognjište koristili upravo graditelji kule i to domaći Iliri zastupani po predmetima koje su upotrebljavali. Željezni komadi (dijelja?) pripadali su tim graditeljima. Nakon toga ognjište ili provizorna nastamba bila je likvidirana i zasuta kamenjem nakon čišćenja terena i tako ostala do istraživanja koje smo ovdje iznijeli. U svojoj bilješci prilikom istraživanja sonde zapisao sam: »U sondi na gradinskoj gomili na dubini od pola metra javlja se sloj ognjišta površine 6 m², poceo i humozna zemlja. Ispod sloja od vatre i pepela slijepljeno i kao ovapnjeno manje i veće kamenje. U jugoistočnom uglu kao zidano pravilo raspoređeno kamenje u suhozidu«. Zatim registriram nalaze, koje ne ponavljam. Izrazito kuhinjski karakter ovoga sloja, govori o određenom funkcioniranju za jedan broj ljudi kroz jedno određeno vrijeme. Materijal i novci vode nas u treće stoljeće, prema svemu tome najlogičnije je zaključiti da je ovo vatrište materijalni, arheološki ostatak i potvrda graditelja kule, u prvome redu farskih Ilira. Novci ne moraju značiti da su Grci bili graditelji. Radije bih nalaz na pr. isejskog novčića pripisao zarobljenome, a ne slobodnome Isejcu. Nije ništa neobično prisiliti zarobljenike da grade ovako tešku građevinu. Agrom i Teuta su u trajnom sukobu s Isejcima, a i politika Demetrijeva ostala je na istoj liniji.

Postoji mišljenje da su kulu sagradili Grci i da je bila osmatračnica, kako je to iznio M. Nikolanci.⁹ Slično mišljenje donosi i M. Suić, koji ga proširuje i smatra da je građevina bila *turris pharia* tj. i osmatračnica i svojevrsni svjetionik, koji je mogao noću služiti kao orijentaciona točka brodovima koji su plovili kanalom između Hvara i Brača i upozoravati ih na eventualne opasnosti.¹⁰ Ovaj naziv ima veze i sa samim imenom otoka. Koliko mi je poznato moje mišljenje o gradnji prihvatilo je B. Gabričević.¹¹

Pitanje funkcije ove impresivne građevine nije nam nažalost postalo jasnije. Burton je također smatrao da je služila kao osmatračnica, istovremeno izražava čuđenje, kako veli: »still there remains curious contrast of elaborate finish with an object for which the simplest building would suffice« — u prijevodu: »još uvijek preostaje (kao problem) začuđujuća suprotnost između fine dovršenosti obrade za svrhu kojoj bi bila dostatna i najjednostavnija građevina«. To pitanje postavljamo i danas. Svaka je građina već svojim položajem u pravilu i osmatračnica. Isto tako teško je prihvatiti da je kula služila kao svjetionik, na ovom mjestu i ovakvoj visini, uvučena skoro kilometar u kopno, prije bi mogla navlačiti brodove u propast nego li im pomoći. Kulu nekog svjetionika prije bismo očekivali na samoj obali.¹² U tom je smislu zanimljiv slučaj sa gradinom na brijegu Gradišće na ulazu u Sta-

rigradski zaljev.¹³ Uvalica na istoku brijega zove se Lampesa, a rt koji se pruža prema sjeveru od istoga brijega naziva se Lompić, oba su imena u vezi sa svjetlom i možemo pretpostaviti da su ovdje nekada davno korišteni svjetlosni signali, jer se ove gradina dobro vidi sa gradine Purkin Kuk nad Starim Gradom,¹⁴ a ona pak sa gradine na kojoj je podignut Tor. Ne vidim takve povijesne i strateško-političke situacije koja bi navela farske Grke da grade na ovakvome mjestu. Sva su njihova naselja kod nas uz samu obalu.¹⁵

S druge strane upravo na širem području ilirske države nalazimo brojne ovakve građevine i konstrukcije od Epira, preko Albanije pa do Neretve, Butrint, Foinike, Antigoneja, Lissos, Skodra, Sveti Erazmo kod Ohrida, Medun, Risan Ošanići, Škrip na otoku Braču, naš Tor i najnoviji bedem na gradini Purkin Kuk.¹⁶ Sve su to građevine čije se datiranje nakon brojnih istraživanja posljednjih dvaju desetljeća u njihovoj »megalitskoj« fazi stavlja od posljednje trećine četvrtog, pa do kraja trećega stoljeća naše ere, točnije 230, kada započinje rimsko prodiranje, a s njima i propadanje ilirske moći. Neki od tih gradova propast će u ognju kao Gencičev Medun 167. od Rimljana, te možda nešto kasnije i Ošanići (Daorson?) po svoj prilici od Delmata.¹⁷

Tor je najvjerojatnije nastao u apogeju ilirske moći, koji je ujedno označavao njezin kraj. Ovdje na zapadnoj granici ilirske države, koju je štitió Demetrije, vjerojatno je on bio pokušao učvrstiti i vlastiti položaj i onaj svoga zaleđa, gradnjom ovakvih utvrda kao odraza vlastite političke moći, koja je trajala više od desetljeća i to upravo u vrijeme na koje nas navode naši nalazi. Da li je to bio početak većeg zahvata i pretvaranja gradine u urbanu cjelinu poput Meteona i Daorsona, pa je kula ostala samo torzo, pitanje je koje još uvijek traži odgovor. možda ćemo taj odgovor i naći u budućim novim sondama na gradini i uokolo nje. Ovo što je učinjeno trajni je spomen arheologu Vladimiru Mirosavljeviću, a ujedno i podsticaj da nastavimo njegovim primjerom.

B I L J E Š K E

1. Svoje zapažanje o brijegu na kojem je Tor podignut, kao izvorno gradinskom lokalitetu iznio sam prvi u svojoj raspravi o Dalmatima, što sam dalje razrađivao, sve do ove posljednje rasprave na ovome mjestu: M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo 1966, 74, bilješka 138. Idem, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXVIII, 1966, (Materijali simpozija »Prehistorija istočne jadranske obale i grčka kolonizacija Jadrana« održanog u Hvaru 28—30. X 1968), tiskano Split 1973, 207—209, tab XXXII. Idem, The Continuation of Autochthonous Settlements in the Greco-Roman Period in Dalmatia, Actes du VIIIe Congres international des sciences prehistoriques — Beograd, 9—15 septembre 1971, tome III, Beograd 1973, 193. Idem, Gradina u Danilu i Tor nad Jelsom, dva gradinska naselja u srednjoj Dalmaciji, Naseljavanje i naselja u antiči, Materijali XV, X Kongres arheologa Jugoslavije, Prilep, oktobra 1976, Beograd 1976, 23—27. Idem, Starije građevinske tehnike na Hvaru, Materijali, tehničke i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Znanstveni kolokvij u Zadru, 6—8. XII, 1976, Zagreb 1980, 34—36. Idem, Popravak kule Tor nad Jelsom, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 4/1978—5/1979, Zagreb 1981, 201—208.

2. Ove impozantne ruševine su po svemu sudeći bile sjedište jedne od vodećih obitelji rano srednjovjekovnog Hvara, Slavogosta, koji pod vodstvom Jurja i Galeše dižu u savezu s Omišanima prvi ustanak protiv Mlečana 1310-11. Najvjerovatnije je grad, koji se naziva i Gališnik, tada bio razoreh. Neki elementi zidova i keramičkih nalaza ukazuju na njegovo, možda, kasnoantičko postojanje barem u jednome dijelu. To je moje osobno mišljenje nakon višekratnih obilazaka ovoga mnogostruko zanimljivoga lokaliteta. Naime bogatstvo antike u Jelsi je obilno posvjedočeno, a u kasnoj antici i nemirnim vremenima što je prate moglo je doći do gradnje jednog refugija na ovome mjestu. Moguće je da je Stari grad izgrađen i u justinijansko vrijeme, koje se posljednjih godina sve više arheološki profilira. Nije bio problem neretljansko-hrvatskoj otočkoj rodovskoj aristoraciji koristiti ga za svoje svrhe. Tim više što se oдавde kao i sa Tora može nadzirati čitavo široko područje od Šolte do Makarskoga primorja. O povijesnom dijelu pitanja i Slavogostima vidi: G. Boglić, *Studi storici sull'isola da Lesina*, 2. itd. Split 1910, 76 i 126. bilj. 7. Uspor. G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, 3. izd. Zagreb 1972, 52. N. Duboković-Nadalini, *Gdje je bila Civitas Vetus Ielsae*, *Zadarska revija*, 4, 1954, prebiskano u *Zapisi o zavičaju*, sv. II, Jelsa 1970. 15-20. *Thoris Staroga grada* izradio je ling. arch. Ivan Zdravković za zaštitu spomenika 1964. Objavljen je u vodiču: N. Duboković-Nadalini, *Humac, Grabčeva špilja, Jelsa 1972*, 4, 35. Prema podatku što sam ga našao kod G. Novak, V. Pribojević, *O porijeklu i zgodama Slavena*, Zagreb 1951, 45, bilj. 43, Novak veli: Ispitivao ju je (građevinu Stari grad), proučio i opisao pok. prof. Andrija Henneberg, ali je njegov rad ostao nepubliciran. Nažalost nisam uspio ući u trag tome radu. Trebat će se vratiti ponovno ovoj problematici.
3. M. Zaninović, *Starije građevinske tehnike na Hvaru, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980, 32-35, tabla 2 i crtež 2. Isti, *Popravak kule Tor nad Jelsom, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4/1978-5/1979, 202, sl. 2.
4. V. Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena*, priredio Grga Novak, Zagreb 1951, 24, 97, 201.
5. M. Zaninović, *Slavni engleski istraživač u Jelsi prije stotinu godina*, *Zapisi o zavičaju*, sv. IV, Jelsa 1973, 96-102. Djelomični prijevod Burtonove rasprave izašao je u: *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, I, 1978, 174. Isto II, 1879, 137, 156, 167.
6. F. Bulić, *Escavi nella nevolpoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori*, *BD XXXIII*, 1910, 8-9, tab. VI.
7. G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, 3. izd., Zagreb 1972, 29. Idem, *Stari Grci na Jadranskom moru*, *Rad JAZU*, knj. 322, Zagreb 1961, 191.
8. M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, *Godišnjak Akademije BiH*, IV, 1966, 70-76. G. Novak, *Issa i issejska država*, *VAHD*, LIV, 1952, 20-38. Idem, *Vis*, I, Zagreb Idem, *Vis*, I, Zagreb 1961, 24-39. F. Papazoglu, *Poreklo i razvoj ilirske države*, *Godišnjak Akademije nauka BiH*, V, 1967, 138-141. M. Garašanin, u *Istorija Crne Gore*, vol. 1, Titograd 1967, 104-110. M. Holleaux, *Cambridge Ancient History*, vol. VII, chap XXVI, Cambridge 1928, 822-857. N. Hammond, *Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B. C.*, *Journal of Roman Studies*, LVIII, 1968, 1-21. M. A. Levi, *Le cause della guerra romana contro gli Illiri*, *La parola del passato*, CLII, Napoli 1973, 317-325. M. Nikolanci, *Pharos, Rimljani i Polibije*, *VAHD*, LVI-LIX2, 1954-1957 (Antidoron M. Abramić), 52-59. U studenome 1981, obišao sam sa svojom ekipom: I. Britvić, arheolog, I. Matković i G. Kersić,

- studenti arheologije, Glavicu, zvanu i Zastrazišće (kota 111), sjeverno od stari-gradske luke i ustanovio da se radi o gradinskom lokalitetu. To ide u prilog analizi autora o upadu Emilija Paula i ovo je po svojoj prilici »lófos erylmnós«, što ga navodi Polibije (III, 19, 8). B. Gabričević, Bilješke uz prvi ilirski rat. Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti, sv. 12, Zadar, 1974, 5—26.
9. M. Nikolanci, Antikni spomenici otoka Hvara, Popis spomenika otoka Hvara, Split 1958, 57.
  10. M. Suić, Pharos — Hvar — Quara, Živa antika, XXVIII, 1977, 162. Za ime Hvara uspor. i: A. Mayer, Zwei Inselnamen in der Adria. 1. Kerkyra. 2. Pharos, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 70 Bd., Göttingen 1951, 96—105.
  11. B. Gabričević, o. c., 19.
  12. Poznati nam antički svjetionici nalaze se svi na morskoj obali. Uspor.: K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeers, Suppl. »Klio«, XIV, Leipzig 1923, passim. M. Bollini, Antichità clasiarie, Università degli Studi di Bologna, Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine — Ravenna, Collana di quaderni di antichità ravennati, cristiane e bizantine, Seconda serie, Quaderno 1, Ravenna 1968, 53, 68, 69, 77, 72. L. Casson, Ships and SeamanSHIP in the Ancient World, Princeton 1971, 366—68. O svjetioniku u staroj Saloni: F. Bulić, Ritovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona — L'iscrizione della »prefectura Phariaca Salonitana«, BD, XXV, 1902, 6—23. Uspor. i moj rad: M. Zaninović, Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave JAZU, vol. VIII—IX, 141—150.
  13. G. Novak, Istraživanje špilje Ormarice i Markove i gradine Gradišće na otoku Hvaru, Ljetopis Antroponimija i toponomastike JAZU, snj. 63, 1959, 321. Za imena Lampesa i Lompić: M. Hraste, Antroponimastika općine hvarske, Hrvatski dijalektološki zbornik, I, Zagreb 1956, 360. M. Zaninović, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, VAHD, LXVIII, 1966, 205—6.
  14. M. Zaninović, Purkin Kuk kod Dola, Stari Grad, otok Hvar, Arheološki pregled, 20, Beograd 1978, 47—51. Idem, Purkin Kuk, gradina kod Dola otok Hvar, Arheološki pregled, 22, Beograd 1981, 61—63. Uspor. i zadnji rad naveden u prethodnoj bilješci 13.
  15. E. Dygve, Grčka kolonizacija u Dalmaciji, Urbs, 1, Split 1958, 99—102. B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD, LXVIII, 1966, 147—170. M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 34, 54.
  16. Problematici naselja gradinskoga megalitskoga tipa i porijekla posvećena je, posljednjih godina, brojna literatura, od koje ovdje navodim samo važnije naslove: N. Hammond, Epirus. The Geography the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas, Oxford 1967. Većinu ovih konstrukcija kojima je zbog zemljopisnih i društveno-povijesnih uvjeta antički Epir bio veoma bogat, Hammond je datirao u III stoljeće pr. n. e. On je registrirao 112 lokaliteta s različitim konstrukcijama u tehnici »kiklopskih« zidova. Usporedi posebno kulu u Vagalatu, str. 96 i tab. Vc, VIIb i plan 21, br. 17, te zid kule u Trikastronu (Pandosia), str. 162 i tab. IXb, što oblikom i tehnikom podsjećaju na Tor. Iliria, II, La ville illyrienne, Premier colloque des études illyriennes, 15—21 septembre 1972, TËrana 1972. Iliria IV, TËrana 1976. Međunarodni kolokvij »Utvrdena ilirska naselja«, Mostar, 24—26. oktobra 1974, Sarajevo 1975, posebno rad u toj publikaciji: S. Islami, Problemes de chronologie

de la cite illyrienne, str 37—45. P. Mijović — M. Kovačević, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, pogl. I: Ilirske gradine i gradovi, Beograd—Ulcinj 1975, 8—36. M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, 47—81. Za Ošaniće vidi brojne rasprave Ž. Marića, Glasnik Zemaljskoga muzeja BiH, XXXIII, 1978, Sarajevo 1979, te odgovarajuće njemačke prijevode u WMBH, Bd. VI, Sarajevo 1979. Cvat Ošanića odvija se također u usponu ilirske države, a arheološki materijal u neusporedivo bogatijem inventaru, pokazuje slični sadržajni i kronološki raspon kao i naš na Toru, s tom razlikom što je kraj Ošanića bio možda nešto kasniji, kada su ga spalili, po svoj prilici Delmatii, sredinom II st. pr. n. e.

17. Z. Marić, Daorsi, Godišnjak Akademije BiH, X, 1973, 122, smatra da su Ošanići stradali od Delmata sredinom I st. pr. n. e. Međutim kasnija arheološka istraživanja na ovom lokalitetu svojim nalazima više bi govorila za kraj već u II st. O tome vidi materijale spomenute u prethodnoj bilješci. Sredina II stoljeća je vrijeme velikog pritiska Delmata upravo prema Daorsima, koji Delmatima plaćaju danak u žitu i stoci, kako nas izvještava suvremenik tih događaja Polibije, XXXII, 9(18), 4—5, pa i zbog toga dolazi do rimske intervencije protiv Delmata. M. Zaninović, Delmatii, Godišnjak ANU BiH, IV, 1966, 27—28. O mogućnosti seobe Daorsa prema jugu govori se u radu: A. Baldacci, I Daorsi e Val Daorso, Rivista marittima, Estratto dal fascicolo di marzo 1919, Roma 1919, 3—14.

* Zahvaljujem kolegi Krešimiru Rončeviću, Centar za povijesne znanosti Zagreb, za izradu tabli (osim Tor — situacija) i crteža.

Marin Zaninović

SUMMARY

THE FINDS FROM TOR NEAR THE TOWN OF JELSA, ISLAND OF HVAR, AND ITS CHRONOLOGY

The town of Jelsa is situated in the eastern end of the large plain the central part of the island of Hvar. The island is divided by a steep mountain range separating the northern and southern coast of the island. To the south-east of the town, overlooking the bay of Jelsa, there is a hill with the remains of a square tower. It is an impressive construction built of large »cyclopean« stone blocks. It is 7,20 m long on the northern and southern side, and 6,20 m on the eastern western side, due to the declivity of the hill. The tower »Tor«, as it is called by local population, was first mentioned by the Croatian humanist from Hvar, Dominican friar Vicko Pribojević, in 1525. The great English explorer of the nineteenth century, R. F. Burton, visited Jelsa in 1873, when he served as the English consul in Trieste. He described the tower and made some drawings of it. The first probing excavations around the foundations of the building were made by the late Prof. Vladimir Mirosavljević and the author of this article in 1960 and later. These digs, together with the probings on the slopes of the hill, have proved that the place where the tower was built is the site of an Illyrian hill-fort.

From the east and west the hill-fort is protected by a deep range preventing the approach from these directions. The above-mentioned high range of mountains make the hill-fort inaccessible from the South. Access is only possible from the north, where the steep hill overlooks the scenic bay of Jelsa. A large heap of stones crowns the hill. This cannot be accounted for solely by the building of the tower, because such a mass of stone was not the result of the construction. In this present form it includes a new wall stretching from the eastern to the western ravine, so that the foundations of the tower could be built on the barren rock of the hill. This wall constructed of large stones but differing from the walls of Tor, was made to keep the heap in place from the southern side. This artificial barrow was originally a large rampart built at a site which provides easy access to the hill-fort settlement. Such barrows can be found in other hill-forts in the large Dinaric mountain area abounding in similar sites. In that part of the tower's northern wall close to the wall of the newly made rampart, large blocks of stone were inserted to keep the northern wall of the tower from sliding as a result of the declivity of the hill rock.

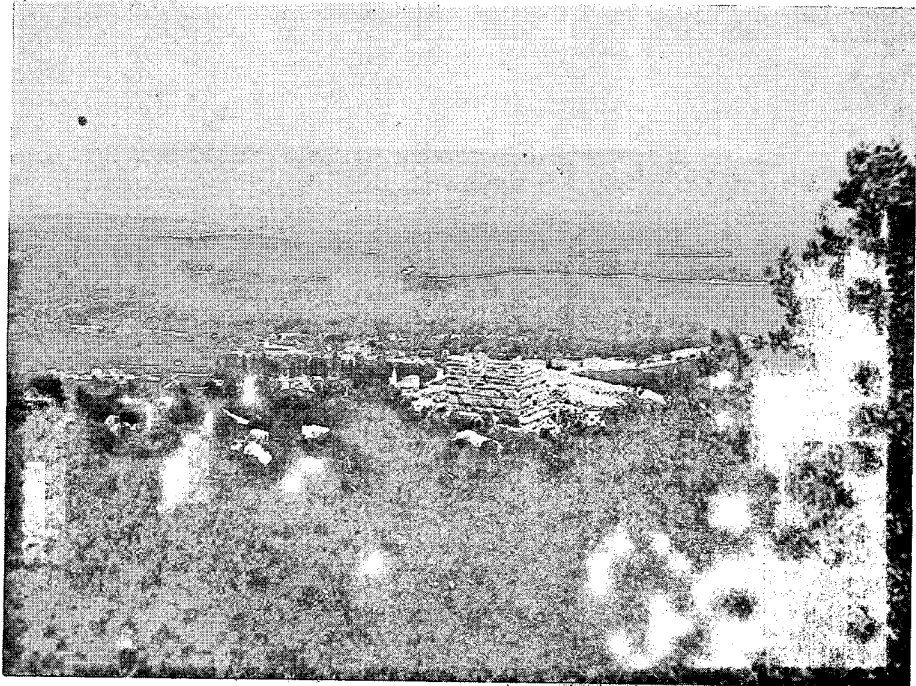
The hill-fort settlement developed on the northern slopes of the hill. The numerous small artificial and natural terraces were used for building stone huts. Dense bushes cover the hill, making exploration difficult. Numerous pottery sherds of prehistoric and ancient origin prove that the settlement in both, prehistoric and classical (ancient) periods, lived on the hill.

The probing dig on the top of the stone barrow north of Tor has yielded metal and pottery finds consisting of several iron age brooches, twoheaded pins, coarse native pottery as well as the sherds of hellenistic, skyphoi, bowls and unguentarium. The finds of coins from Pharos and Issa, minted in the fourth and third century B. C., together with this material, show the coexistence of the native and hellanistic civilization on the island. The author relates this find with the builders of the tower, because throughout the probing dig there was a layer of ash and most probably this was the builders' hearth during the construction of the tower. The find of the coins is most important since it provides us with the *terminus post quem* for the building of Tor.

After other explorations of similar types of construction in Yugoslavia and Albania we now dispose with a chronological framework within which a majority of such constructions were built along the eastern Adriatic coast and in the hinterland. The majority of these fortified sites, built of large stone blocks, was constructed from the second half of the fourth century B. C. to the end of the third century B. C. i. e. in the period when the Roman penetration into the eastern Adriatic coast had already begun.

In my opinion, the building of Tor should be situated within the period of the kingdom of Illyria whose interests on the western frontier clashed with those of the polis of Issa. This was the time of powerful Illyrian rulers, King Agron and queen Teuta, just before the first arrival of the Romans in 230 B. C. and their striving to curb the piracy of the Illyrians. The Romans handed over power to Demetrius of Pharos, the commander of the Illyrian forces who defeated Teuta. He ruled almost independently over Illyria with the Romans' support, from 229 to 219 B. C. However, his alliance with Macedon provoked a new Roman intervention in 219 B. C. and that was the end of Demetrius's power. The ten year period of Demetrius rule over Pharos was long enough to build Tor, probably in order to oppose possible Roman invasions. The archaeological finds reported on here are in accordance with historical and political events towards the end of the third century B. C. and this provides us with arguments which led us to place the building of Tor in this period.

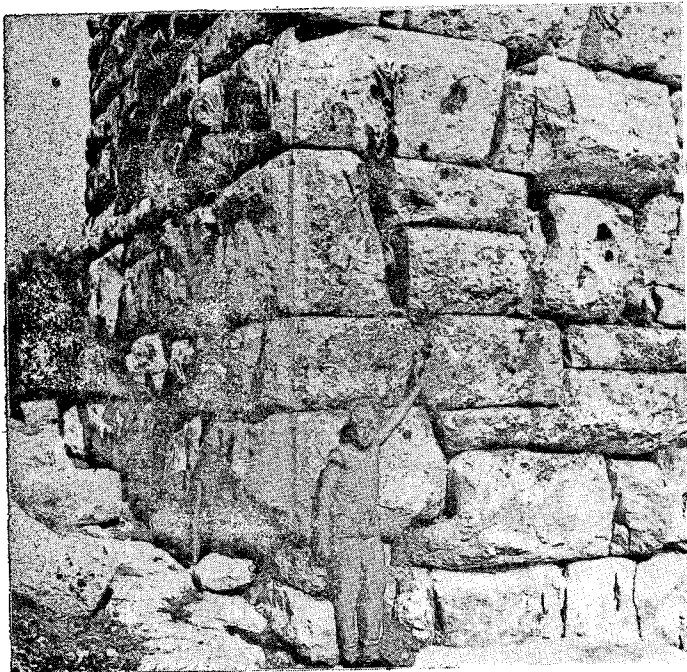

sl. 1

sl. 2

sl.3

sl.4

